

ІВАН БЕХ,
 доктор психологічних наук,
 дійсний член НАПН України,
 директор Інституту проблем
 виховання НАПН України

Молодший школяр у вікових закономірностях

Молодший шкільний вік — це культурно-історична категорія, що фіксує особливості психічного розвитку дитини з позиції досягнення соціальних завдань і змісту освітнього процесу як невід'ємної складової ціннісних пріоритетів певного суспільства. Тож психологічні особливості молодшого шкільного віку як особливої ланки всього шкільного онтогенезу не можуть вважатися незмінними.

З огляду на це, науково доцільним має бути твердження про відносно стійкі, визначальні риси цього віку.

1. Психологічні закономірності особистості в молодшому шкільному віці

У молодшому шкільному віці змінюються соціальні позиції дитини: вона розпочинає систематично навчатися, стає членом шкільного і класного колективів. Змінюються стосунки з дорослими, головним авторитетом серед них стає вчитель. Завдання дорослих щодо молодшого школяра в цей період полягає в тому, щоб сформувати у нього позицію учня, підвести до розуміння нових обов'язків.

Молодші школярі, особливо першо- і другокласники, орієнтуються на норми поведінки та цінності вчителя більше, ніж на думки ровесників. Отже, вимагаючи необхідної поведінки від дитини, самі педагоги мають насамперед стежити за своєю поведінкою, бути зразком для вихованців.

У молодшого школяра значно розширюється коло спілкування: у нього є товариші по класу та позашкільній діяльності, хоча втрату їх він глибоко не переживає — як правило, швидко з'являються нові приятелі.

Лише в тому разі, коли розуміння ситуації у педагога та молодших школярів однакове (нехай навіть глибина і всебічність розуміння різні), він досягне своїх виховних цілей. Хоча різне розуміння вимог різко знижує процес морального виховання дитини.

Своєрідність ставлення до моральних вимог і норм — і відповідно оцінка їх виконання — залежить від особливостей внутрішнього складу дитини: які

мотиви поведінки діють реально, як складається спрямованість її особистості, наскільки вона вміє бачити моральний бік взаємин і вчинків людей, які моральні переживання були в її досвіді.

Наприклад, дорослий засуджує дитину за те, що вона образила товариша. Одна дитина переживає сором за свій вчинок, вона розуміє, що була несправедлива, завдала біль іншому, що оцінка дорослим її вчинку справедлива. Інша боїться покарання, їй не соромно за свою поведінку, її переживання пов'язані переважно з почуттям страху: а раптом її покарають. А третя вважає, що її засуджують несправедливо, вона переконана, що так робити треба завжди, вона просто помстилася товаришу.

Молодші школярі легше усвідомлюють вчинки та їхні мотиви інших людей, ніж свої власні. Тому виокремлення мотиву вчинку, роз'яснення дитині його правильності в різних типових ситуаціях — важливе завдання дорослих. Навчаючись бачити добре у вчинках інших, дитина потроху навчиться розуміти й усвідомлювати мотив, яким інший чи вона сама керувались, роблячи хорошу справу.

Молодшому школяреві властивий розрив між знанням моральних норм і відповідною поведінкою. Ця схильність — вікова особливість дитини, котра лише вчиться орієнтуватися в розмаїтті життєвих ситуацій, співвідносити наявні в неї уявлення з життям, реальними вчинками і конкретною поведінкою.

Обговорюючи життєві ситуації, важливо так будувати розмову з молодшими школярами, аби про добрі вчинки говорила не сама дитина, яка їх здійснила, а інші. Якщо про свої соціально значущі вчинки розмірковує учень, а дорослий ще й заохочує його, то мотив самоцінності моральної норми може трансформуватись у бажання отримати похвалу тощо.

Школярикові імпонує, що з ним, як із дорослим, говорять про серйозні речі — не лише про оцінки й ігри, а й про те, що хвилює дорослих, про події в країні і світі, про взаємини дорослих. Однак про серйозне з дітьми слід говорити просто, прагнучи

звертатись до їх власного життєвого досвіду, до прочитаних ними книжок, побаченого по телевізору, діючи при цьому не лише на свідомість малюка, а й на його почуття.

Наприкінці молодшого шкільного віку колективні інтереси й спілкування з товаришами починають ставати надзвичайною сферою життя, сповненою особливим піклуванням, радощами, інтересами. Учень починає свідомо підпорядковувати свої спонуки цілям і завданням, які стоять перед ним та його ровесниками, вчиться керувати своєю поведінкою. Втім, власне моральне "крredo" у молодших школярів лише зароджується, воно зміцніє згодом, уже в підлітковому віці.

Усвідомлення дітьми своєї нової позиції як школяра – викликає перебудову їхніх ставлень до всіх виявів повсякденного життя. Водночас вступ дитини до школи спонукає її по-іншому ставитися до рідних, а оточення змінює своє ставлення до неї. А це поступово відбивається і на сприйнятті школяра самого себе. Якщо його часто хвалять, до того ж за незначні успіхи, то він з прикрістю переконується, що дорослі вважають його малоздібним і не чекають від нього чогось вагомого. Навпаки, не схвалення за нездатність впоратися з важким завданням і відсутність похвали за успішного його виконання свідчить про високу думку щодо можливостей дитини.

У молодших класах відбуваються глибокі зміни щодо потреб та інтересів школярів. У характері цих змін (широта – вузькість), особливостях (стійкі – нестійкі) та спрямованості (егоїстичні – колективістичні) можна побачити особистісні якості дитини, які певною мірою вже склалися і потребують зміцнення чи подолання.

Учні стають більш дійовими, у них виникають добрі поривання: допомогти хворій чи старій людині, віддати іншому свою іграшку, книжку.

Особистісний розвиток молодшого школяра буде успішнішим за відсутності психологічних травм, викликаних переляком, образою, несправедливістю, насмішками, недобррозичливістю ровесників. Все це спричинює у дітей стан підвищеної тривожності й відбивається на їхній поведінці.

Сприятливо позначається на розвитку дитини відсутність внутрішніх конфліктів. Основа подібних конфліктів – розбіжність між сформованим рівнем домагань у різних галузях (учіння, спортивні заняття, становище серед ровесників та в сім'ї) і реальним станом справ.

Умова успішного формування цінних якостей особистості молодшого школяра – позитивний психологічний клімат у сім'ї та колективі.

Молодший шкільний вік – це час, коли контакти дорослих з дитиною загалом досить легкі. Необхідно лише розуміти дитину, її хвилювання, переживання. Про них вона сама готова розповісти дорослому (якщо її слухають, звичайно). Тоді вплив дорослого на хід загального розвитку молодшого школяра буде успішний.

Потреби й можливості учня перебувають у постійній суперечності, у розв'язанні якої – рушійна сила психічного розвитку учня. Лише небагато молодших школярів свідомо й чи навмисно порушують дисципліну. У більшості випадків поведінка дітей може бути визначена формулою: хоче, але не може і не вміє.

Конфліктні ситуації у вихованні породжуються об'єктивними та суб'єктивними причинами. Перші треба зрозуміти і долати. Другі – побачити насамперед у самих собі, а побачивши, знайти сили позбутися власних неправильних установок, вузьких поглядів, негативних рис характеру.

Розуміння значущості, важливості справи може спонукати молодшого школяра до значних зусиль (наприклад, досить тривалий час виконувати нецікаву роботу).

Молодші школярі хочуть зробити більше, ніж вони можуть: приймаючи рішення, не враховують ані своїх можливостей виконати взяті на себе обов'язки, ані тих труднощів, які можуть виникнути під час справи.

Невиконання суспільно значущих зобов'язань молодшими школярами пов'язано не зі злою волею дитини, не з її зневагою до людей, яким дається обіцянка, а з різними труднощами як психологічного, так і суто житейського порядку.

Для ефективності будь-якого виховного впливу необхідно знати і враховувати не лише емоційний стан дитини, не тільки прагнення, що спонукає її до діяльності, а дитину в цілому, її особливості, спонуки, рівень її морального розвитку.

Доки сам школяр не захоче звільнитися від тієї чи іншої особливості поведінки чи якості особистості, майже неможливо домогтися його перевиховання. Тому слід віднайти засоби переконання дитини у неправильності її дій, в перспективності такої поведінки.

Педагогічно дуже шкідливо залишати без реакції вихователя будь-яку невиконану справу, навіть найнезначнішу, оскільки у дітей формується невідповідальне ставлення до своїх обов'язків. Школярі звикають до того, що можна висловити свій намір, але нічого не робити. Така практика легко призводить до того, що прийняті рішення й наміри, поставлені цілі не спонукають їх діяти.

Наявність відчутного мотиву заважає дитині розмірковувати, і вона часто здійснює неправильні

вчинки, бо через надмірне бажання навіть не думає про їх наслідки.

Наприклад, школярі мали вибирати в подарунок дуже цікаву для них іграшку – з умовою виконати явно важке завдання, чи менш цікаву іграшку – при виконанні значно легшого завдання. Майже всі учні не тільки 1-го, а навіть 4-го класу вибрали важче завдання. Вони його не виконали і не одержали ніякої іграшки.

При цьому поза такою ситуацією вибору вони адекватно оцінювали свої можливості. На запитання, про що вони думали, вибираючи завдання, з яким не можуть впоратися, багато відповідали, що вони ні про що не думали, а просто дуже хотіли конструктор. Таким чином, коли у дитини виникає сильна потреба й прагнення поставити перед собою одразу дуже багато завдань, їй потрібно допомогти, обмеживши кількість намічених справ.

Якщо створений дитиною намір не реалізується чи реалізується через тривалий час, його спонукальна сила часто послаблюється чи зникає зовсім, оскільки послаблюються чи зникають ті потреби й мотиви, які спонукали школяра здійснити цей намір. Зокрема це стосується тих рішень, які приймаються у певній ситуації й пов'язані з нею.

Оцінка, відсунута в часі, не має того виховного ефекту, який має оцінка, що дається одразу. Тож слід максимально наближувати оцінку виконаної школярем роботи до моменту її виконання чи до того часу, коли вона мусить бути зроблена.

Якщо у дитини є два конкуруючі мотиви, то перемагає той мотив, який раніше актуалізувався.

Наприклад, у школяра потенційно існують два конкуруючі мотиви – піти грати у футбол (а, отже, уроки залишаться непідготовленими) чи сісти за підготовку уроків (що виключає футбол). Якщо цьому учневі після школи діти запропонують пограти у футбол, то, ймовірно, він забуде про необхідність готувати уроки. Тепер ні нагадування батьків, ні власні розмірковування не допоможуть, тож і уроки або не будуть підготовленими, або будуть виконані абияк. Однак може бути й інакше. Своєчасне нагадування батьків чи вихователя викличе мотив спочатку сісти за уроки й підготувати їх добре. Мотив доброякісно приготувати уроки протидіятиме мотиву грати у футбол, і тепер пропозиція товаришів зустріне заперечення.

Спонукальну силу мотиву вихованця можна і створити, і зруйнувати за допомогою його інтелекту. Логічно розмірковуючи, вибудовуючи несуперечливу сітку суджень з приводу змісту мотиву, який потрібно ліквідувати чи закріпити у внутрішньому світі, суб'єкт досягає поставленої мети. Це – один із продуктивних психолого-педагогічних засобів

морального виховання (формування позитивної мотивації) та перевиховання (подолання негативної мотивації) особистості.

Характер міжособистісних стосунків і оцінка дитини товаришами у молодшому шкільному віці визначальною мірою детермінуються позицією найбільш референтної (значущої) особи – дорослого (передусім педагога), соціальним очікуванням якого найбільше відповідає підвищена активність дитини саме в учінні.

Низько оцінена діяльність молодшого школяра сприймається ним як низька оцінка його особистості. Розширення того, що підпадає під негативну оцінку (різні навчально-трудова вміння тощо), і пряий перехід на особистість дитини (наприклад: "ти не тільки погано читаєш, а ще й хвалишся, що не вмєєш добре читати, ти хвалько! І нєє у тебе брудний. Замазура!") блокують у неї своєчасний розвиток у подальшому спокійної самокритичності, здатності нехворобливо сприймати критику, формують стійку песимістичну оцінку своїх можливостей і комплекс неповноцінності.

Діти вразливіші, ніж дорослі. Тому дія низької самооцінки на них відбивається більшою мірою. Невротичний розвиток за психоастенічним (від астєєня – безсилля, слабкєєтьє) типом починається з переживання ще в дитинствєє низької самооцінки, яка викликана ставленням дорослих.

Досить значною психотравмуючою дією володєє порівняння дитини з кимось іншим, хто їй протиставляється як приклад, як зразок. Крім низької самооцінки, згодом це спричиняє розвиток заздрості, егоцентризму, тривожної настороги щодо оцінок взагалі, а особливо на свою адресу. Для будь-якої дитини усвідомлення того, що вона гірша за когось, дуже шкідливо.

Сама природа молодшого шкільного віку забезпечила дитині нормальне позитивне ставлення до чїєєхось досягнєєнь без зниження власної самооцінки, без ознак заздрості та будь-яких інших ознак емоційного неблагополуччя. Це стосується і тих дітей, які не досить упевнені й активні. Якщо в бесїєді з дитиною з'ясується, що їй поки щось не вдається і вона не засмучується цим, а спокійно адресує свого дорослого співрозмовника в своє майбутнє ("Навчусь, коли виросту..."), отже, тут із самооцінкою все гаразд.

Молодші учні порівняно з дошкільниками менш афективні, менш імпульсивні, краще чинять опір зовнішнім і внутрішнім перешкодам, у них менша рїєєднєєтьє (негнучкєєтьє) мислення.

Особливєєтьє сучасних першокласників – "демократичнєєтьє" у стосунках з учителем, мимовільнєєтьє поведїєнки, невмїєєньєє регулювати свої дії

відповідно до норм шкільного життя. Це невміння природне для новачків, але, як зауважують учителі, у сучасних першокласників спостерігається деяка протидія вимогам щодо поведінки. "Потрібно", "не можна", "виконай до кінця", — все це сприймається ними лише за неабиякої наполегливості вихователя.

Ще одна особливість першокласників — їхня контактність. Діти надзвичайно швидко знайомляться і взаємодіють як невеликими групами, так і класом в цілому, легко відгукуються на колективні дії.

У шкільному віці значно розширюються зв'язки дитини з іншими людьми. Водночас розширюються можливості порівнювати моральні норми і традиції, які вона засвоїла у сім'ї, з тими, які вона "відкриває" в школі. Вона порівнює наявну ситуацію в сім'ї і в школі. Завищена чи занижена самооцінка формується в учня найчастіше у цей період, коли він починає осмислювати й зіставляти, наприклад, надмірне захвалювання з боку домашніх і недооцінку своїх здібностей у стінах школи.

Процес формування моральної свідомості у молодшого школяра особливо складний і суперечливий, якщо погляди сім'ї і школи розходяться. При налагодженні контактів між школою та сім'єю ці

моменти мають враховуватись, інакше невпевненість вибору між оцінкою школи та сім'ї може сприяти формуванню конформістських якостей, соціальної безвідповідальності.

У молодшому шкільному віці дитина, як правило, тяжіє до обов'язкового узгодження своїх намірів і дій з ровесниками чи друзями. Оволодіння такими моральними якостями, як, наприклад, щедрість і справедливість, відбувається поки на рівні обов'язкового ("Я мушу бути справедливим, оскільки цього вимагають оточуючі").

Для дітлахів важливим джерелом духовного життя людини виявляється світ речей — їх сутність, причиново-наслідкові зв'язки і залежності. До кінця молодшого шкільного віку в житті дитини дедалі більше місця починають займати ровесники. Виникають групи, співтовариства, які обмінюються своїми уявленнями залежно від того чи іншого завдання, гри, випадку. Незрідка впродовж року учень змінює кілька таких груп, заводячи численні знайомства, але ще не дружбу у строгому сенсі цього слова. Швидше — це співпраця у якійсь справі. Закінчується справа — закінчується й співпраця.

Продовження буде.

Я хотів би стати можливим

Директор школи відвідав перший клас і запитав учнів:

— А хто ким хоче стати, коли виросте?

Один із хлопців підняв руку:

— Я хочу стати можливим.

— Можливим? — перепитав директор. — Чому саме таким?

Хлопець відповів:

— Бо мої батьки завжди мені говорять, що я неможливий...

Майбутнє дитини

Саме дитинство вирішує, чи діти виростуть людьми, якими керує надія на успіх, чи людьми, яких паралізує страх перед поразкою. Такого висновку дійшли два науковці після проведення досліджень між учнями середніх шкіл. Вони переконалися, що коли молоді люди сповнені впевненості у власних силах, то вони охоче беруться за різні справи, які принесуть похвалу і винагороду. Але коли в них зароджується почуття страху, тоді така молодь уникає будь-якого заняття, боячись покарання за поразку.

Не лише діти, але й дорослі, незалежно від віку, потребують заохочення та підбадьорення. А от сумніви, через які навіть можна досягнути чогось, часто зменшують впевненість у собі. Отже, потрібно наголошувати більше на досягненнях дітей, ніж на їх хибних кроках. Це допомагає виявити приховані таланти.

*З книжки Браян Кавано
"Перстень царя Соломона".*